

műhely

ARANY ZSUZSANNA

Kosztolányi Dezső élete

„NO KORNÉL BARÁTOM, ÚGY-E GYÖNYÖRŰ PEST?”

„Ha meghalok, mondjátok siromnál: Budapest.”

1. RÉSZ

„*Véremmé lett ez a város*”

„Budapest, a fényes körutjaival, a tündöklő utcáival úgy zsongott akkor, mint valami tulzsufolt kaptár. Nem, a hasonlat nem egészen találó. Inkább olyan volt ez a város, mint egy induló vonat, mint egy fölvirágozott gálya, vagy egy délibábos lég-hajó, melyen kirándulást teszünk a világűrbe, zsebünkben egy elsőosztályos szabadjeggyel” – vall a fővárosról Kosztolányi egy 1934-es tárcanovellájában.¹ Az 1872. évi XXXVI. törvénycikk – amely az azt követő évtől lépett hatályba – mondta ki Buda, Pest és Óbuda egyesítését, s így létrejöhett „az a települési konglomerátum, amely azután a jövőbeli nagyvárosi fejlődés alapjául szolgált”.² Az 1873. november 17-es ünnepi közgyűlés után már új városvezetés irányította Magyarország fővárosát. 1892. június 8-án volt Ferenc József királlyá koronázásának 25 éves jubileuma, és ebből az alkalomból – június 10-én – Budapest megkapta a „fő- és székváros” címet, azaz Béccsel egyenrangú királyi székhellyé vált. „Budapest szimbolikusan az országot képviselte: az itt összpontosuló központi funkciók miatt országos jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy miként is néz ki a város. Ami szintén a várostervezés és fejlesztés központi meghatározását tette kívánatossá.”³ Az első főpolgármester Ráth Károly volt – aki komoly üzleti kapcsolatokat ápolt a nagypolgárság képviselőivel –, a polgármester Kamermayer Károly, az alpolgármester pedig Gerlóczy Károly. A vezető tisztségviselők keresztnévéről adódóan ez az időszak „a három Károly kora”-ként vonult be a várostörténetbe, és 1897-ig tartott. Ráth inkább reprezentatív tisztséget töltött be, Kamermayer Budapest új közigazgatását építette ki, Gerlóczy pedig az egészségügyet szervezte újjá, illetve megalapozta a kulturális és művészeti intézményrendszert. A másik alpolgármester Kada Mihály volt, aki a városigazgatás gyakorlati teendőit látta el.

1906-ban új korszak kezdődött Budapest életében, az ún. Bárczy-korszak, amelyet Bárczy István akkori főpolgármesterről neveztek el. Bárczyt főként a város vezető gazdasági körei és a baloldali értelmiségiek támogatták. Buzinkay Géza rámutat arra a feszültségre, ami kinevezésével létrejött: „A konzervatív többségű országgyűlésben és a tradicionális keretek között megmaradt vidéken ekkor rögzült

az ellenséges érzület Budapesttel szemben, mint amely a nemzettől idegen célokat követ, radikálisan urbánus és kozmopolita szellemű.¹⁴ Bárczy 1918-ig volt Budapest főpolgármestere, és az ő idejében épült ki a szolgáltatásszervező városigazgatás. Politikai jelszavához – „Budapest világváros” – híven az elővárosokat is a fővároshoz kívánta csatolni. Terve ugyan nem valósult meg, ám másik nagyszabású elgondolása, a népiskolai program sikeres volt: 3 év alatt 55 iskola épült, közel ezer tanteremmel.⁵ Ahogyan Gyáni Gábor jellemzi politikáját: „A »kapitalizált Budapestből kommunalizált főváros« megteremtésének Vázsonyi-féle elképzelését a gyakorlatban megvalósító Bárczy a városigazgatási erőforrásokat elsősorban azoknak a problémáknak a megoldására összpontosította, melyek a túlnépesedett város civilizációs elégtelenségéből (lakáshelyzet, iskolaügy) és a szociális feszültségek halmozódásából (szegényügy, munkanélküliség) fakadtak. Ezek a megfontolások vezettek a nagyvárosi közszolgáltatások hatósági kézbe vételéhez (községésítés), vagy a szociális gondoskodás terén a társadalmi filantrópia (karitás) hatósági szociális ellátással történő felváltására.”⁶ A virágzáson túl azonban komolyabb anyagi nehézségekről is szólnunk kell. Egyfelől az első világháborús veszteségek és a kirótt adósságteher okozták a problémát, másfelől túlköltekezésről is beszélhetünk. Politikai ellenfelei Bárczy szemére vetették, hogy a nagyobb beruházásokhoz meggondolatlanul vett föl kölcsönöket. A városfejlesztés finanszírozását elsősorban hitelekre alapozta, a szolgáltató tevékenységekre pedig magánvállalkozókat kért föl.

A fővárosi gazdaság hangsúlya fokozatosan tevődött át a kereskedelemről az iparra. Az 1880-as évtized a gyáripar fölfutásának kedvezett: elterjedt a nagyüzemi forma, visszaszorultak a családi kisvállalkozások, és átadták helyüket a részvénytársaságoknak. „A budapesti nagyipari fejlődést különösen elősegítette az állami iparpártoló politika, amely adókedvezményeket nyújtott. A budapesti vas-, fém- és gépipar volt ennek egyik fő haszonélvezője. Az öntödék (mint a nagy múltú Ganz, vagy az újabb keletű Schlick) mellett a szerszám (Ganz, Schlick, Láng, Oetl, Röck), valamint a mezőgazdasági gépgyártás (Hunnia, Kolerich, Nicholson), végül a vasútépítés hatására a vasúti járműgyártás szerepe emelkedett ki (MÁVAG, Ganz Vagon). Ezekhez a nehézipari ágakhoz a századfordulón az elektromos ipar (Ganz Villamossági Gyár) is felsorakozott.”⁷ A fejlődésnek köszönhetően föllendült a banki szféra is, virágozni kezdett a takarékpénztári hálózat, a beruházásoknál pedig a jelzálog politika érvényesült. 1873-ban létrejött a Budapesti Áru- és Értéktőzsde, így a magyar főváros az 1890-es években már be tudott kapcsolódni az európai pénzügyi világba.

A nagyvárossá fejlesztés fontos feladatai közé tartozott az infrastruktúra és az úthálózat kiépítése is. Ahogyan Gyáni Gábor összefoglalja a budapestiek törekvéseit: „Az infrastruktúra modernizálását tekintve Budapest tehát többnyire Párizs, Bécs és Berlin nyomdokait követte. S noha az ország anyagi teherbíró képessége elmaradt az előbb említett fővárosoké mögött, a dualista Monarchia körülményei között a császárvárossal rivalizáló, azt utolérni, majd lehagyni akaró magyar metropolis sokat ledolgozott kezdeti hátrányából, sőt olykor talán előrébb is tartott már az eddig csak csodált és mohón utánzott nyugati nagyvárosoknál.”⁸ 1841-ben vetődött föl először az ötlet, hogy Budapesten sugárutat létesítsenek. A javas-

lat Kossuth Lajosé volt, ám a kivitelezés lehetősége már gróf Andrássy Gyulának adatott meg. 1870-ben fogadtatta el az útvonaltervet, és anyagilag is támogatta a vállalkozást. Az építkezést a sugárutat szegélyező bérpaloták emelésével párhuzamosan kezdték meg. Az 1880-as évekre már az Oktogonig húzódott a historizmus jegyeit mutató épületek sora, azt követően pedig a Városliget felé vezető szakaszon emeltek luxusvillákat. Az Andrássy út 1885-ben kapta meg máig használatos nevét, előtte csak Sugárútnak hívták. Az 1896-os millenniumi ünnepek apropóján indult meg az utat lezáró Hősök tere kivitelezése, amelyet 1929-re fejeztek be. A mögötte lévő Városliget „angolparkká fejlesztésére Henry Nebbien tervei szerint 1817-től kezdődően került sor, 1870 után indult gyorsabb fejlődésnek, amihez sokban hozzájárult, hogy az Andrássy út kiépítésével a park közel került a városhoz.”⁹ A Városliget – a bécsi Prater mintájára – a pesti Vurstli volt, ahol az egyszerűbb néprétegek töltötték szabadidejüket. 1884-re megépült a Keleti pályaudvar is, illetve a második fővárosi sugárút: a Kerepesi út (később Rákóczi út). A párizsi boulevard-ok, illetve a bécsi Ring mintájára alakították ki a Kiskörutat és a Nagykörutat. Utóbbin már nem paloták, hanem igényes bérházak épültek. Kivételt képez az az Oktogonnál lévő palota, amely a firenzei Palazzo Strozzi idézi.¹⁰ Szintén a Nagykörút vonalához igazodva épült föl a korábbi indóház helyén a Nyugati pályaudvar, 1874 és 1877 között.

A vasúthálózat Budapest-központú lett, és megalakult a Magyar Államvasutak. 1000 km-rel bővítették a pályarendszert, illetve a magánvasutak tulajdonosai is vállalkoztak fejlesztésekre. A közlekedési hálózat kiépítéséhez hozzátartozott három új Duna-híd emelése is: 1876-ban adták át a Margit hidat, 1896-ban a Szabadság hidat (akkor még Ferenc József híd), 1903-ban az Erzsébet hidat. 1874-ben fölavatták a fogaskerekű vasutat is, melynek később meghosszabbították a vonalát. A fővárosi utakon főként konflisok és fiákeres jártak, és az utasok annyi pénzt adtak a kocsisnak, amennyit éppen gondoltak. 1913-ban már 24 taxi is közlekedett, 1915-re pedig „175 bérautomobil pöfögött a pesti utcákon”.¹¹ A korábbi lóvasúti hálózat már összekötötte Budát és Pestet, 1889 után pedig csak villamos vonalat építettek. Az egyik legjelentősebb tömegközlekedési beruházás azonban a Millenniumi Földalatti Vasút kiépítése volt. A budapesti lett az első földalatti egész Európában, amelyet 1896. május 2-án – a millenniumi ünnepek kezdetekor – nyitottak meg a nagyközönség előtt, és maga Ferenc József avatta föl. „Divatba jött a földalatti. Főhercegek, mágnások utaznak rajta és külföldi szakemberek járnak csodájára. [...] A 20 filléres viteldíjat automatákba dobhatják az utasok, amelyek magnetikus ereje kivetli a hamisat. Mégsem működhetnek jól, mert alig egy hét után leszerelték őket” – foglalja össze Erki Edit újságíró–szerkesztő.¹²

A nagyszabású középítkezések már a kiegyezés előtt, 1865-ben megkezdődtek. Három hónap alatt épült föl a Főherceg Sándor utcai (mai Bródy Sándor utca) képviselőház, a Magyar Tudományos Akadémia épülete, valamint a Duna-korzón a Vigadó. A mai Parlament épülete csak 1904-re készült el. A minisztériumi épületek – akárcsak a bírósági és az ügyészségi szervek – főként a Lipótvárosban kaptak helyet, ám a Várnegyedben is létrehoztak törvényhozó épületeket. A banknegyed tengelye a Nádor utca lett, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár székháza pedig 1868-tól az Egyetem utcában (mai Károlyi Mihály utca) kapott helyet. A Főposta 1873-

tól a Koronaherceg utcában (mai Petőfi Sándor utca) állt a lakosság rendelkezésére. 1874-es az Ybl-tervezte Fővámház (a mai Budapesti Corvinus Egyetem épülete), 1897-ben pedig fölépült mögötte a Központi Vásárcsarnok is. Nem pusztán a belvárosi részek épültek ki azonban ezekben az évtizedekben, hanem például a Soroksári úton a Közvágóhíd épületegyüttese is (1872). A Központi Távirda 1874-ben nyílt meg a Lloyd-palotában – ahol sok hírlapi tudósító dolgozott –, a távirót ekkortájt azonban elsősorban még a kereskedők és a tőzsde használta. 1881 májusában kezdte meg működését az első telefonközpont Budapesten, azaz mindössze két esztendővel azt követően, hogy Puskás Tivadar Párizsban – az Edison Társaság alkalmazottjaként – üzembe helyezte az első európai berendezéseket. Az előfizetők között újságszerkesztőségek is voltak, mint például a *Pester Lloyd*, a *Pesti Hírlap* és az *Egyetértés* gárdája. „1893-tól Puskás Tivadar mérnök a telefon hírközlési lehetőségét felismerve, telefonhírmondó [!] néven megindította a »hangos újságot«. Világszabadalom lett belőle, szerte a világon több nagyvárosban kezdték alkalmazni” – írja Buzinkay Géza.¹³ A Telefonhírmondót 1922-ben veszi majd át a Magyar Távirati Iroda, és olvasztja egybe a rádióval. Az első utcai telefonfülkét 1928 decemberében állították föl, a Váci utca 6. számú ház előtt. Ezzel „megindult a telefon használatának demokratizálódása, mert a készülék kikerült a középosztályi családok otthonából, elhagyta a hivatalok és irodák exkluzivitását.”¹⁴

Az 1896-os év a millennium éve volt Magyarországon. Először még világhiállításban gondolkodtak, azonban ez nem valósulhatott meg, mivel Bécsben 1873-ban volt ilyen rendezvény. A képviselőház végül 1896. április 21-én ünnepélyes ülésen tárgyalta és fogadta el azt a törvénycikket, amely a honfoglalás ezredéves ünnepét törvénybe iktatta. A május 2. és október 31. közötti nagyszabású rendezvénysorozat ösztönzőleg hatott az építkezésekre is. 1896. június 8-án tartották a millenniumi díszmenetet, illetve számos tematikus kiállítást rendeztek. Ekkor volt látogatható a Városligetben az Ezredéves Országos Kiállítás, valamint említést érdemel a Történelmi és a Jelenkori kiállítás is. A Néprajzi kiállítás részeként 23 hitelesen megkonstruált parasztházat állítottak föl, amelyek a skanzen elődjét alkották.¹⁵ „A népünnepélyeknek a Városliget és a budai Vérmező adott helyet, amelyeken volt, hogy egyetlen nap alatt 5600 liter bor és 32000 pár virsli fogyott el.”¹⁶ Sok külföldi vendég érkezett Magyarországra, akik már élvezhették a nem sokkal korábbi fürdő- és szállodaépítkezések eredményeit. Az ünnepségsorozatra a Kosztolányi-család is Budapestre utazott. Kosztolányi Dezső ekkor járt életében először a fővárosban. Kosztolányi Dezsőné elbeszélése szerint az akkor még tizenegy esztendő fiú ki akart ugrani félelmében az egyfogatú bérkocsiból, amikor az áthajtott a Lánchídon. Ahogyan a bizonytalan hitelű anekdotát leírja: „Az ezredéves kiállításra felhozzák szülei Budapestre. Akkor ül először vasúton. Csukott, egylovas kocsiban hajtának végig a Lánchídon s ő rémülten sikoltozni kezd, ki akar ugrani a kocsiból. Attól fél, hogy a zárt kocsival együtt belezuhannak a Dunába.”¹⁷ A millenniumi ünnepségek lényegében lezárták Budapest fővárossá fejlődésének legdinamikusabb időszakát. Ahogyan Gyáni Gábor összefoglalja: „Ebben a negyedszázadban a főváros gyors fejlődésének és modernizálódásának elsőrendű forrását a dinamikus gazdasági fejlődés és a politikai központi szerepkör kiteljesedése jelentette.”¹⁸

A főváros népessége 1869-ben 280.349 fő volt, 1900-ban pedig, mindössze három évvel az egyetemista Kosztolányi Dezső Budapestre érkezése előtt pedig 733.358 lett a lakosság szám. A Budapestre bevándorlók első hulláma a Felvidékről érkezett, 1860 és 1880 között. Sokan jöttek később a Dunántúlról, valamint Csehországból és Ausztriából is. „A túlnyomórészt német és katolikus Buda, valamint a részben német, jórészt viszont már magyar és jelentős zsidóságot is magáénak tudó Pest, valamint Óbudának az ipari proletárrá válás útján előrehaladó valamikori mezővárosi (jobbágy)népe így újonnan bevándorolt németekkel, csehekkel, szlovákokkal és zsidókkal gyarapodott az évek során. Ennek folytán felekezeti téren is enyhült némiképpen a korábbi katolikus egyeduralom” – állapítja meg Gyáni Gábor.¹⁹ A főváros lakosságának kétharmada ugyanis római katolikus volt, egynegyed zsidó, a református és az evangélikus felekezetek pedig 5–6%-ot tettek ki. 1880-ban Budapest népességének mindössze 55,1%-a vallotta magát magyar ajkúnak, egyharmad németnek, 6% pedig szlovák volt; 1890-re már kétharmad jelölte meg a magyart anyanyelveként.²⁰

A gyors ütemű fejlődésnek köszönhetően a lakosság polarizálódott. A süllyedő középbirtokos nemesség leszármazottaiból létrejött a dzsentrik társadalmi osztálya, és az újonnan kialakult vezető réteg is összetettebbé vált. Utóbbinak stabil magját azok a Budapestre költöző arisztokraták alkották, akiket a nagyvárosi élet csábított vidékről vagy Bécsből a magyar fővárosba. „Az 1860-as évektől folyamatosan épült ki Budapesten részben a Nemzeti Múzeum körül, részben a Várnegyedben az arisztokrácia jellegzetes lakónegyede félreérthetetlenül kifejezve, hogy ez a társadalmi kaszt, a *születési* arisztokrácia a nagyváros heterogén társadalmi közegében is makacsul őrzi exkluzivitását. Az arisztokrácia politikai reprezentációját az 1885-ben megreformált és ettől fogva már csupán a vagyonos arisztokraták előtt nyitva álló Főrendiház, társadalmi összefogását a gróf Széchenyi István által alapított Nemzeti Kaszinó látta el”.²¹ Rajtuk kívül az új, feltörekvő kereskedő-bankár, illetve az ipari vállalkozó nagypolgárság teszi ki az elit rétegének tagjait. Utóbbiak közt számos német és zsidó származású polgárt is találunk. „A magyar kormányok többsége és a politikai elit zöme nagy erővel támogatta a modernizálást, a vasútépítést, az iparosodást, különösképpen a nemzeti főváros fejlesztését [...] Ezt az elitet kiegészítette az elszegényedő nemesség hivatali vagy értelmiségi pályára került és a polgárosodás folyamatába beilleszkedett részének korszerű szakértelme” – állítja a korszakot kutató Hanák Péter.²² Budapest világvárossá fejlődésében tehát három társadalmi csoport vette ki részét: a magyar birtokos nemesség, a nemesi értelmiség, továbbá az asszimilált német és zsidó polgárság és értelmiség. „Ezek az alkotóelemek különböző kvalitásokkal, különböző hagyományokkal és értékekkel járultak hozzá Budapest nagyságához”.²³ A jelentősebb befektetők között azonban sok, más országokból érkezőt is találunk. Görög volt például Haris, Nákó, Lyka, Muráthy; norvég volt Gregersen; svájci volt Ganz és Haggemacher; Gozdsu pedig román nemzetiségű.

Az 1830-as években azok a zsidó családok, amelyek tagjai komoly beruházásokkal segítették a főváros fejlődését, jelentős vagyonra is szert tettek.²⁴ Ahogyan John Lukacs ír a zsidóság egy részének fölemelkedésével kapcsolatban, Budapest múltját fölidéző könyvében: „Pénzüket és egyéni szabadságukat kockáztatva, vál-

laltak azonosságot az 1848-as forradalom és szabadságharc ügyével. Vagyonuk nagy része a gabonakereskedelemből származott. 1867 után változás kezdődött, nem csupán azért, mert a magyarországi zsidók egyenjogúsításának alaptörvényét nagy többséggel elfogadták. Az említett családok egyike-másika érdekeltségeit és befektetéseit a gabonakereskedelemből átvitte a malom- és a szesziparba, a textiliparba, végül pedig a gyáriparból a pénzgazdaságba. Később más zsidó vállalkozócsaládok (Hatvany-Deutsch, Herzog, Strasser, Kornfeld, Weiss, Chorin, Fellner, Tafler-Györgyey) is követték példájukat. Budapest 1900-ban már Bécstől keletre Európa legnagyobb pénzügyi központja volt.²⁵ Gazdasági befolyásuk megerősödésével párhuzamosan fontossá vált asszimilációjuk kérdése is. Először azonban a németek asszimilálódtak: a családjaikban születő gyerekek fele már magyar lett. A szlovákok főként a német kultúra felé fordultak, így kevésbé voltak fogékonyak a magyarok közé tartozásra. A nyelvváltás és a kulturális asszimiláció mégis a fővárosi neológ zsidók között volt a leglátványosabb. A folyamat kétirányú volt: nem pusztán a zsidók kívántak beilleszkedni, hanem az uralkodó rétegek is célszerűnek látták az asszimiláció segítségét. Ahogyan John Lukacs leírja, mit jelentett az arisztokrata körökhöz való tartozás: „A nemesi rang azt jelentette, hogy a nagytőkés család névleg bebocsátást nyert a földbirtokos nemesség köreibé. Igen magyar és sokatmondó jelenség, hogy a pénzarisztokrácia oly hön óhajtotta a bebocsátást a nála jóval szegényebb dzsentriosztály soraiba.”²⁶ Egy részük nemességet vásárolt magának, másoknak adományozták a bárói rangot. Utóbbiak azok kapták, akiknek jelentős érdemeket tulajdonítottak – összesen 28 zsidó származású báró volt az országban –, a grófi címet azonban megtartották a születési arisztokratáknak. „A Deutsch (majd Hatvany Deutsch, illetve Hatvany), a Wodianer, az Ullmann, a Harkányi, a Herzog, a Guttmann, a Brüll, a Freund, a Krausz, a Schossberger és a többi ismert budapesti nagypolgár mind nemesi címet szerzett magának az 1860-as és 1890-es évek között. A »feudalizálódó« modern budapesti nagypolgárság így nemcsak hogy kivételes gazdasági hatalomra, hanem nagy társadalmi tekintélyre is szert tett, hogy ennek folytán összenőhessen a hagyományos elitcsoportokkal, melyek elpolgáriasodása maga is sokban hozzájárult a folyamat sikeréhez”.²⁷

Az arisztokrata kaszinók Európa más országaiban – Ausztriában, Franciaországban vagy Németországban – nem igazán fogadtak be zsidó származású polgárokat a századforduló környékén. Ezzel ellentétben Budapesten, a Nemzeti Kaszinónak 1900-ban már hét zsidó származású tagja is volt. Az intézmény azonban korábban sem rekesztette ki a születési arisztokrácián kívüli elit tagjait. 1883-ban alakult meg az Országos (dzsentri) Kaszinó, amely – a Nemzeti Kaszinóval ellentétben – már elvből nem akart befogadni zsidókat a tagok közé. Nem sokkal később létrehozták a maguk saját kaszinóját, a Lipótvárosi Kaszinót, ahova több nem zsidót is fölvettek.

A dualizmus korát kutató Hanák Péter elemezte azt a kérdést is, miért volt még fontos a zsidó polgárságnak az asszimilálódás, hiszen nem mindegyikük kívánt a földbirtokos arisztokrácia köreibé tartozni: „A polgárosodással és az emancipációval a zsidóság zöme kettős nyomás alól szabadult fel. Egyrészt mentesült saját, többnyire ortodox közösségének sokáig roppant erős kötöttségeitől, másrészt ki-törhetett az országban és a fővárosban ugyan nem kötelező, de virtuálisan azért

létező és nyomasztó gettóból, szabadon választhatott pályát, és az erősáramú versenyben érvényesíthette képességeit.²⁸ A zsidóság ugyanis nemcsak a kereskedelmi pályákon kívánta képességeit kamatoztatni, hanem értelmiségi pályákon is igyekeztek elhelyezkedni, valamint nem utolsó sorban a kulturális életben kezdtek fontos szerepet játszani. „A magyarországi zsidóság akkulturációja a dualizmus korában még sikeresebben haladt. Ezt a folyamatot időnként antiszemita kirobbanások, mint például az 1883. évi tiszaezlári vérvádper zavarták, de nem akasztották meg.”²⁹ A kispolgári rétegben szintén találunk szép számmal zsidó származásúakat. „Mivel a zsidóság Budapesten megtelepedő része zömében az izraelita felekezet neológ ágához tartozott, és legnagyobb számban a már eleve urbanizált és polgárosodott honi zsidóság tagjai törekedtek Budapestre, társadalmi betagozódásuk döntően a kis-, közép- és nagypolgárság keretei között ment végbe.”³⁰ 1859-ben épült föl a Dohány utcai Zsinagóga, és vele együtt kialakult a zsidóság kultuszközpontja is, a Király utca környékén. A neológokkal ellentétben az ortodox zsidók a Kazinczy utca környékén telepedtek le, zsinagógájukat is ebben az utcában építették. A Rumbach Sebestyén utcában szintén épült zsinagóga, 1912-ben, a híres osztrák építész, Otto Wagner tervei alapján. A vagyonosabb zsidó rétegek azonban a Lipótváros előkelő negyedeiben találtak otthonra, ezzel is kifejezve „határozott szakításukat az emancipáció előtti zsidóság gettó-létével”.³¹

Az 1880-as évekig sokan örömmel üdvözölték a zsidók megjelenését, és segítették asszimilációjukat, később azonban már egyre nagyobb aggodalommal figyelték térnyerésüket. „Akkoriban a zsidók számaránya meghaladta Budapest lakosságának húsz százalékát, és a választásra jogosultaknak közel negyven százaléka került ki közülük. Szerepük a pénzvilágban, a kereskedelmi életben, a diplomások között, és újabban erősödő kulturális és szellemi hatásuk meghaladta a számarányuk szerinti mértéket.”³² A Budapesti Magyar Királyi Egyetemen 1901-ben az antiszemitizmus jegyeit mutató konfliktus is kirobbant. Pikler Gyula és Somló Bódog jogászprofesszorokat megtámadták, mert előadásaikon – a spenceri filozófia híveiként – olyan kijelentéseket tettek, amelyeket a hallgatóság egy része keresztényellenesnek ítélt. Nemcsak a diákok csoportjai, hanem néhányan a jogi kar oktatói közül is tiltakozni kezdtek. Báró Wlassics Gyula – akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter – azonban tiszteletben tartotta a tudományos szabadságot, és nem adott helyt a tiltakozásnak. Ugyanakkor a mindennapokban számos barátság kötöttett zsidók és nem zsidók között. John Lukacs szerint azok a fiatalok voltak különösen fogékonyak a fővárosban élő zsidó rétegek kultúrájára, akik vidékről érkeztek Budapestre, „kultúrára és szellemi életre éhesen”,³³ idealista útkeresőként, vonzódva a kozmopolita eszmékhez.

„A dzsentriként is számon tartott, ámbár sok tekintetben szakszerű bürokráciává átalakuló állami hivatalnoki kar, és a már eleve polgári beállítottságú városi tisztviselőréteg képezte a középosztály hagyományos részét. Másik oldalon állt a kis- és középpolgárság azon feltörekvő rétege, melyet elsőrendűen vállalkozók, menedzserek és magánalkalmazottak alkottak” – írja a történész Gyáni Gábor.³⁴ A középosztályhoz tartozott a szakértelmiség is, azaz a tanárok, az ügyvédek, az orvosok, a mérnökök és a szabadfoglalkozásúak. A hazai értelmiségnek megközelítőleg a fele Budapesten talált állást magának. „Az értelmiség esetében plasztiku-

san jelentkezett az egyre mélyülő belső megosztottság, ami zsidó és nem zsidó blokkokra tagolta a középosztályt³⁵: elkülönült egymástól a köztisztviselő (és középirtokos) *úri* és az üzleti életben sikereket elérő *polgári* középosztály. Az ún. úri középosztály tagjai büszkék voltak származásukra, közhivatali állásuk pedig nagyobb társadalmi presztízst jelentett, mint a piaci tevékenység. A kétfajta középosztály közötti feszültség idővel politikai és kulturális eltéréseket is szült. A probléma akkor vált jelentőssé, amikor az értelmiségi álláshelyek kezdtek telítődni. A 20. század elején „többször hangot kapott a zsidóság középosztályi térfoglalását illető rosszallás. Ez viszont a fiatal zsidó (értelmiségi) középosztály egyes tagjaiban azt a felismerést érlelte határozott meggyőződésé, hogy apáik asszimilációs törekvése hiábavalónak bizonyult.”³⁶ Hanák Péter szintén kitér az értelmiségi pályákon tapasztalható, antiszemita felhangokat is mutató feszültségre: „A századvégen azonban Magyarországon is felléptek az újkonzervatív irányzatok, elsősorban az agrárius intézményekben, a katolikus néppártban és a dzsentrí hivatalnokok körében. A zsidókkal való szövetséget a többség gazdasági érdekből és nemzetiségpolitikai megfontolásokból fenntartotta. Ugyanakkor a zsidóság gazdasági térhódítása és konkurenciája az értelmiségi pályákon nyílt ellenszenvvel töltötte el a konzervatív nacionalisták tömegeit.”³⁷ Az értelmiségi zsidók egy része a két kultúra harmonizálására törekedett, mint például Kiss József költő, *A Hét* alapító főszerkesztője. Kulturális befolyásuk leginkább a sajtóban és a színházban érvényesült. „Kiváló publicisták, szerkesztők folytatták és modernizálták a nemzeti liberalizmus szellemét. A drámaírók, rendezők és színészek pedig a francia társasági és a német naturalista drámaírást ültették át magyar milióbe. [...] A magyarországi zsidó értelmiségiek befolyása azonban nemcsak, nem is elsősorban a géniuszokon, hanem a kultúra szervezőin, szerkesztőkön, mecénásokon keresztül gyakorolta a legnagyobb hatást.”³⁸ A századfordulóra egyre több középosztályi polgár csúszott le a kispolgárság rétegébe, ám az is előfordult, hogy kispolgárból lett középpolgár. 1894-ben a terézvárosi ügyvéd, Vázsonyi Vilmos létrehozta a Demokrata Kör, amely 1900-tól már országos pártként működött. A vezető társadalmi rétegek ugyanis szűk körű, elitista politikai gépezetet tartottak fent sokáig, így a kevésbé tehető polgároknak nem sok beleszólásuk volt a városi irányításba. A polgári réteg életvitelét a megfelelő lakásviszonyok, a cselédtartás, a szabadidő sajátos eltöltése, fogyasztási szokások és a gyerekek iskoláztatása jellemezte. Míg a nagypolgárok tágas palotákban laktak, addig a középpolgárság 3–5 szobás bérleményekben.

A nagyvárosiasodás azonban nemcsak gazdasági és politikai ellentéteket szült, hanem megjelent a munkásság társadalmi osztálya is. „A proletariátus, melynek létszáma 1870-ben a százezret sem érte el, és 1890-ben már megközelítette a kétszázszázat, a századfordulón pedig a negyedmillió főt, erősen heterogén osztálya a fővárosnak. Éppúgy részét képezte ugyanis a jól kereső, konszolidált körülmények között (így például kétszobás szolgálati lakásban) élő, a kispolgári életeszmények iránt fogékony, nemegyszer külföldi eredetű gyári szakmunkásság, mint a bizonytalan helyzetű, gyakorta munkanélküli [...] réteg” – foglalja össze Gyáni Gábor.³⁹ Tízezer számra telepedtek le a peremkerületekben, és szegénységben éltek. „A városvezetés tett egy-egy lépést a reménytelen élethelyzetek és a feszültségek eny-

hítésére. Az 1890-es évek végétől több »Hajléktalanok menhelye« is működni kezdett, és megkezdődtek a város peremvidékein a telepszerű munkásház-építkezések. [...] A legnagyobb telepet 1908-ban Kispesten – országgyűlési törvény alapján – az állam kezdte el építeni. A miniszterelnökről elnevezett Wekerle-telepen több mint ezer ház épült fel, közel 4800 lakással.⁴⁰ Az európai nagyvárosokhoz viszonyítva Budapesten ellentétes előjelű földrajzi elrendeződés figyelhető meg: nem az elit és a középpolgári réteg költözik a külső pesti kerületekbe, hanem a szegény rétegek húzódnak meg ezekben az elővárosokban. 1890-re az egyre szaporodó munkásságnak már érdekszervezete is lesz: megalakul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, Engelmann Pál Gábor vezetésével. A szegénység egy idő után odáig vezetett, hogy 1912. május 23-án munkástüntetési hullám kezdődött. A Parlament elé vonuló tömeget az MSZDP hívta föl sztrájkra és tüntetésre, általános választójogot és Tisza István távozását követelve. A munkások összetűzésbe keveredtek az erőszakosan föllépő rendőrséggel és a kivezényelt katonákkal. Barikádokat és vilamosokat döntöttek föl, és fölszedték az utcaköveket is. A történelemben „Vérvörös csütörtökként” bevonult eseménynek hat halottja és több száz sebesültje volt.

A bevándorló munkások közül a férfiak főként gyári vagy alkalmi munkásnak álltak. A gyárban dolgozók között sokan rendelkeztek szakképesítéssel, sőt külföldi vendégmunkásokkal is számolhattak a munkaadók. A szakmunkások közt főleg németeket találunk, a segédmunkások pedig inkább szlovákok voltak. A legszegényebbek a napszámosok voltak, akiket az építőiparban foglalkoztattak. A nők – főként fiatal lányok – elsősorban cselédnek álltak. A századforduló környékén Budapesten volt az ország legjelentősebb házicseléd munkaerőpiaca: „egyedül a nőkből kikerülő házicselédnek száma az 1880. évi 29 ezerről 1910-ig 68 ezerre nőtt”.⁴¹ Nagyrésztük még fiatalon, a családalapítás előtt próbált szerencsét a fővárosban. Férjhezmenetelüket követően azonban sokan elhagyták Budapestet. Volt, aki nem végezte ilyen szerencsésen, és még cselédévei alatt törvénytelen gyermek leányanyája lett. Előfordult azonban még rosszabb helyzet is: sokan váltak prostituáltakká, illetve a „női öngyilkosok java része is a volt cselédnek közül verbuválódott”.⁴²

Míg az 1873/74-es tanévben 67 elemi iskola volt a fővárosban, addig 1896/97-re 151-re növekedett ez a szám. Az elemi és a polgári iskolákon túl – utóbbiból már 27 volt a millennium évében – iparos és kereskedő tanonciskolákat is alapítottak. A gimnáziumba és a reáliskolákba járók száma is növekedett, és egyre iskolázottabb lett a budapesti lakosság. „Az írni-olvasni tudás a hat éven felüli népességben az 1870. évi kevesebb mint 70%-ról 1896-ban így 80% fölé emelkedett” – ismerteti az adatokat Gyáni Gábor.⁴³ Ám ez a korszak az egyetemfejlesztések kora is – a Trefort-kertben sorra adták át az új egyetemi épületeket –, valamint az Egyetemi Könyvtár belvárosi épülete szintén elkészült 1875-re. 1874-ben újjászervezték az Országos Levéltárat, valamint 1892-re fölmerült a Fővárosi Könyvtár létesítésének gondolata is. A tudomány- és a műegyetem mellett elindult az orvostképzés is, a felsőfokú tisztképzés a Ludovikán, valamint a Kereskedelmi Akadémia is fogadott hallgatókat. A felsőoktatás fejlesztésén túl hangsúlyt fektettek a kutatóintézetek kialakítására is. A bölcsészettudományos élet egyletei szintén megalakultak, köztük 1874-ben a Budapesti Philológiai Társaság, 1885-ben a Magyarországi Nép-

rajzi Társaság. Az egyetemi építkezések főként a történelmi Belvárosra vagy az ahhoz közel eső területekre koncentráálódtak.

„A kulturális funkció is hozzájárult a budapesti középítkezések fellendüléséhez a századfordulóig tartó negyedszázad során”.⁴⁴ A színház- és múzeumépítkezések a főváros újonnan létesített sugárútjain, illetve azok környezetében történtek. 1896-ban adják át például az Iparművészeti Múzeum épületét az Üllői úton, mely Lechner Ödön tervezői munkáját dicséri. „Lechner a történelmi stílusisméltlésektől elforduló, nemzeti építészet kifejezéseit ebben az épületben is a magy[ar]. népi motívumokkal és az ázsiai formák felhasználásával kísérelte megvalósítani.”⁴⁵ 1884-ben adták át a Magyar Állami Operaházat. „A megnyitó előadáson Erkel két nemzeti operájának, a Bánk bánnak és a Hunyadi Lászlónak egy-egy részlete között Richard Wagner Lohengrin című operájának első felvonását mutatták be, mintegy zenei válaszként arra a zajos küzdelemre, amely ebben az évtizedben folyt a magyar kultúra önállósodásáért és Budapest megmagyarosításáért, azaz minden német nyom eltüntetéséért.”⁴⁶ A zenei élet egyfelől állami támogatást kívánt, másfelől a magánmecenatúra is kitüntetett figyelmet szentelt neki. Első főzeneigazgatója Erkel Ferenc volt, társulatát a Nemzeti Színház akkori operatársulata adta. Az intendáns báró Podmaniczky Frigyes volt, a karnagy Erkel Sándor, a főrendező Káldy Gyula. A századfordulón már sorra tűntek föl az új tehetségek is, mint például Környei Béla, Basilides Mária, Budanovits Mária,⁴⁷ Kálmán Oszkár, Rózsa Lajos vagy Székelyhidny Ferenc. A repertoár is tovább bővült, így már megjelentek a műsorban – a magyar operákon és Wagner zenedrámáin kívül – Verdi és Puccini operái is, valamint Bizet Carmenje, Gounod Faustja, Beethoven Fidelioja és Mozart Don Juanja. Az Operaház igazgatói között – Erkel leköszöntét követően – három olyan mestert is találunk ebben az időszakban, mint Gustav Mahler, Arthur Nikisch és Hans Richter. „Mahler felfedezője és támogatója nem kisebb személyiség volt, mint Apponyi Albert gróf, aki emelkedőben volt akkor a magyar politikai életben.”⁴⁸ Később azonban Mahlert olyan vádakkal üldözték el Budapestről, melyek szerint ő lett volna „a zenei germanismus” terjesztője. Mahler felsőbbrendűséget sugárzó személyiségét sem igazán kedvelték, ám – ahogy arra Szegedy-Maszák Mihály fölhívja figyelmünket – művészi koncepciója sem arathatott osztatlan sikert: „Mahler olyan felfogást vallott a színházról, amely élesen különbözött attól a szemlélettől, mely nemcsak Budapesten, de Bécsben, Párizsban, sőt szinte az egész világon uralkodott a 19. század végén.”⁴⁹ A vendégkarmesterek között szintén szép számmal szerepelnek nemzetközileg elismert tekintélyek: Mahleren, Richterén és Nikisch-en kívül Klemperer, Lichtenberg és Egisto is vezényelt Budapesten. 1911-ben adták át a másik jelentős zeneszínházat, a Népoperát (mai Erkel Színház), ahol főleg Richard Wagner műveit tűzték műsorra. A zenei élet további kiemelkedő fóruma volt a Zeneakadémia. „Az 1867 óta működő Nemzeti Zenedét, állami beruházásban, 1875-ben váltotta fel a Liszt Ferenc által pártolt Zeneakadémia, amely 1877-ben költözött be Andrassy úti új épületébe.”⁵⁰ 1853-ra megalakult a Filharmónia Társaság is, amely a század végére már egy 80 tagból álló szimfonikus zenekart tudott fenntartani.

„Budapest színházkultúrája magas színvonalat ért el 1900-ban. Ez kiterjed a drámaírókra, a színiigazgatók irodalmi műveltségére, a színpadtechnikára és számos

színész és színésznő kiváló tehetségére. Egy-egy ünnepelt színésznő valósággal nemzeti kincsnek számított. Előfordult, hogy utcákat, köztereket neveztek el róluk” – írja John Lukacs a századforduló Budapestjének színházi kultúrájáról.⁵¹ 1889-ben leégett a Gizella téri (mai Vörösmarty tér) német nyelvű színház. Ezzel szimbolikusan is lezárult a pesti és budai német színjátszás története, hogy végleg átadja helyét a magyar nyelvű színjátszásnak. A nagyszabású építkezési beruházásoknak köszönhetően sok új színházépülettel gazdagodott a főváros. Többfajta színházművészet létezett a korban, és az egyes műfajokhoz külön intézmények tartoztak. A Kerepesi úton épült föl a Nemzeti Színház, ahol eleinte népszerű és klasszikus darabokat egyaránt láthatott a nagyközönség. Később, a Blaha Lujza téri Népszínház megjelenésével párhuzamosan, népszínművet és operettet már nem játszottak a Nemzetiben, hanem csak klasszikusok műveit tűzték műsorra. Idővel differenciálódott a színházak közönsége is: a népszínművekre főként az alsóbb néprétegek voltak kíváncsiak. Az ismert bécsi színházépítészek, a Fellner–Helmer páros által tervezett Népszínház 1875-ben nyitotta meg kapuit, olyan művészek főszereplésével, mint Blaha Lujza és Tamássy József. Az első igazgató Rákosi Jenő volt, akitől Evva Lajos vette át a stafétát. Az ő igazgatása alatt olyan színészeket láthatott a közönség a színpadon, mint például Pálmay Ilka, Hegyi Aranka és a Szabdkán is vendégszereplő Küry Klára.⁵²

A millennium évében adták át a Vígszínház épületét, amely szintén a bécsi tervezőpáros munkáját dicséri. Ez volt az első polgári színházi magánvállalkozás. A Nemzeti Színházat jellemző teatralitás helyett a Vígszínház „könnyed és természetes előadásmódot”⁵³ honosított meg. Újító volt a színpadi szerzők kiválasztásában is. Hanák Péter írja ezzel kapcsolatban: a „megporosodott Nemzeti Színházzal szemben friss szemmel tekintett ki Európára, Ibsent, Csehovot, a német társadalmi és a francia társasági drámát tette közkedvelté, s ugyanakkor a korszerű színjátszás valóságos műhelyét teremtette meg.”⁵⁴ A társulatot Ditrői Mór toborozta össze, és olyan nagyságok szerepeltek a színészek között, mint Csontos Gyula, Gombaszögi Frida, Góth Sándor, Tanay Frigyes és Varsányi Irén. Rövid időn belül a város legkedveltebb színházává nőtte ki magát. „Az első időszak három legkiemelkedőbb drámai sikere Gferhart]. Hauptmann Takácsok, M[akszim]. Gorkij Éjjeli menedékhely és Csehov Három nővér [című]. műve volt. Magy[ar]. szerzők közül innen indult világhódító útjára Molnár Ferenc (Liliom, Az ördög) és Lengyel Menyhért (Tájfün).”⁵⁵ Házi szerzőkkel is dolgoztak, akik közül érdemes említenünk Heltai Jenő, Lakatos László, Harsányi Zsolt és Fodor László nevét.

Nem sokkal később elkészült a Magyar Színház is, ahol főleg operettek szerepeltek a repertoáron. Az 1903-ban épült Király Színház szintén operett előadásai-val hívta föl magára a figyelmet. Gyáni Gábor arról is említést tesz a korszak Budapestjét bemutató tanulmányában, mennyire sikeres műfaj volt az operett: „Noha Lehár Ferenc *Víg özvegye* még Bécsben debütált 1905-ben, ám Kálmán Imre, Huszka Jenő, Jakobi Viktor, Kacsóh Pongrác és Szirmai Albert operettjei ettől kezdve Budapesten aratták legnagyobb sikereiket és nekik köszönhető, hogy Budapest hamarosan a műfaj egyik korabeli európai központjává nőtte ki magát.”⁵⁶

Egészen más törekvésekkel jelentkezett a Thália Társaság: 1904 és 1909 között naturalista–realista darabokat vittek színre, illetve ebben a szellemben rendezték

más szerzők műveit is. Hanák Péter a következő jellemzést adja róluk: „a Thália társulat avantgárd gerillacsapata kifejezetten haladó eszmék propagálására alakult: működése a radikális értelmiség és a szocialista munkásság összetalálkozását jelképezte.”⁵⁷ 1906-ban a Folies Caprices nevű mulatóban is fölléptek, ahol többek között Ibsen *Nóráját* adták elő, Hevesi Sándor rendezésében. Kosztolányi részt vett a főpróbán, és kritikát is írt az előadásról a *Budapesti Napló*ba. „Tegnap délután tartotta a Thália-társaság az idényben első előadását; bemutatta Ibsen Nóráját, mely ma zártkörű előadásban a munkások előtt kerül színre a Folies Caprice kiccsiny termében, az orfeum-szinpardon. A szervezkedő modern színészet első csatáját vivta meg. [...] A főpróbán szokatlanul nagy számban jelentek meg, többek közt a Nemzeti Színház művészei is, mint jóindulatu, csendes szemlélők, vagy mint előkelő, hallgatag ellenfelek. Mindenki érezte azonban, hogy itt a színes és a sikamlós léhaságok világában, a kezdetleges szinpardon a bujdosó, otthontalan igazság kér tanyát. Valami történik, amit immár sem kigunyolni, sem elnémitani nem lehet!...”⁵⁸

Egyre inkább terjedőben voltak a kabarészínházak is. Említésre méltó Nagy Endre kabaréja, ahol házassága előtt Kosztolányi Dezsőné (akkor még Harmos Iлона) is föllépett. 1907-ben nyílt meg a Bonbonnière nevű mulatóhely, a Teréz körúton. Vezetője az akkor kezdő színész Kondor Ernő volt, aki egy sörbizományostól kapott anyagi támogatást. Nagy Endre a következőképpen meséli el első szereplését, és egyúttal a kabaré világa iránti elköteleződését: „Egy tavaszi reggel Kondor Ernő odajött hozzám a New York-kávéházban, bemutatkozott és elmondta, hogy ő szeretné a komoly irodalmat bevezetni a kabaréjába és elhatározta, hogy esténként egy-egy íróval fogja felolvastatni valami novelláját. Megkérdezte hát, hogy hajlandó lennék-e én ezt a sort elkezdni.”⁵⁹ Nagy Endre hamarosan főrendező lett. Politikai kabarékat adtak elő, Zerkovitz Béla dalait tűzték műsorra, és irodalmi felolvasásokat rendeztek. Olyan háziszzerzőket kért föl Nagy, mint Heltnai Jenő, Molnár Ferenc, Szép Ernő, Gábor Andor vagy korábban Bálint Dezső. Állandó föllépőjük volt Medgyaszay Vilma. Előfordult, hogy Kosztolányi barátja, Karinthy Frigyes is jelentkezett egy-egy színpadi játékkal, amit be is mutattak. Ahogyan Nagy Endre jellemzi a kabaré számára írt írásait: „az ő jelenetei képviselték az örök-emberi, molièrei humort”.⁶⁰ A közönség soraiban nem egyszer Ady Endre is helyet foglalt. Az ő verseit zenésítette meg Reintiz Béla, a dalokat pedig Papp Jancsi énekelte. Nagy Endre leírásából az is kiderül, ki mindenki látogatta a Teréz körúti létesítményt: „Az első sorban gróf Bánffy Miklós ült unokatestvérével, gróf Károlyi Mihállyal; a »Huszadik Század« radikális társaságát Vámbéry Rusztem és Jászi Oszkár képviselte. A szocialista vezetők között ott ültek: Garami Ernő, Weltner Jakab, Bokányi, Garbai, Buchinger. A dzsentrikaszinó egész asztalsort foglalt el. Az egyik páholyban Láczy Leó ült családjával, a másikban Guttman bárónő, aki még baritonhangon brávozott, ha valami megnyerte tetszését. Az írók közül ott volt Herczeg Ferenc és Ignóty. Bródy Sándor panyókára vetett kabátjával, kalappal a fején az ajtóból kukkantott be néha”.⁶¹ Az említetteken túl Kosztolányi Dezső is látogatta Nagy Endre estjeit. Ahogyan visszaemlékezik ezekre az évekre, 1931 májusában: „Emlékszem a Bonbonnière csöpp cukorkadobozára, melybe bele tudta gyömöszölni egész századát, erre a kabaréra, mely úgy hozzá tartozik újabb

irodalmunk történetéhez, mint a franciáéhoz a Chat noir. [...] Emlékezem mondataira, melyeket akkoriban, amikor írni is úgy írtak, mintha fecsegtek volna, oly gondosan és művészién épített föl, mintha nem is papírra, hanem kőtáblára kellené róni s mégis a semmibe dobta pazarul, a nézőtér dohányfüstös levegőjébe. Emlékszem sok-sok estéjére [...] Az ő műsora sohase kezdődik el és sohase végződik be, mert ez maga az élete.”⁶² A virágzást követően azonban a kabaré vezetője megtört, és meghasonlott műfajával. Ahogyan Kellér Andor föleleveníti ezeket az időket: „Öreg hírlapírók éjszakai, végtelen tejeskávézásaik idején szüntelen álméltkodtak: mitől oly keserű, borús és zavart ez a Nagy Endre? [...] a kabaré apja, az életre hívó, a teremő, az ezer ötletű csúfalkodó meghasonlott műfajával, s örökké a benne lobogó láng kioltására készülődött, minden hónapban szentül megfogadta: nem kabarézik többé.”⁶³ Nagy Endre végül szomorú sorsra jutott: matematikai fenomén hírében álló fiát idő előtt el kellett temetnie, ő maga pedig magányba vonult. A pesti anekdoták azt is tudni vélték, hogy az *Őszövetséget* olvasgatta élete hátralévő napjaiban. A kabaréről mint műfajról Kosztolányi Dezső is írt cikket, kiemelve a „magyar kabaré” sajátosságait. Az 1922. szeptember 17-én megjelent *Színházi Életben* a következőket olvassuk tőle: „A *cabaret* francia szó. Ezt jelenti: korcsma. [...] A mi kabarénk nem montremartrei diákcsapszékek friss szellemességét és bájos kajánságát szölogatja, mint a párizsi, nem véres, nem halálos, nem ideg-csigázó, mint a berlini, nem tüntet idétlen, kispolgári léhaságával, mint a bécsi. Kezdetből fogva igényesebb volt, fényesebb és kényesebb, irodalombb mindegyiknél. Egy kis nép szellemi fényezésével rendeztük be. Alig van kitűnő írónk, kinek neve ne szerepelt volna műsorán s ezt ne tekintette volna megtiszteltetésnek, mert nem szállt le hozzá, hanem magához emelte.”⁶⁴

Budapest híres orfeumai közé tartozott az 1896-ban megnyílt Parisienne mulató és az 1908-tól üzemelő Royal Orfeum. Utóbbi Keleti Hermann és Fodor Oszkár alapította, és az Erzsébet körúton kapott helyet. Később Braun Sándor, a *Nap* főszerkesztője lett a tulajdonosa, aki Föld Auréllal társult. Tőlük Bálint Dezső vette át az üzemeltetés jogát, akinek a Népszínház ruhatárának bérletéből származott a vásárláshoz szükséges vagyona. A Royal Orfeum első emeleti mulatóhelye volt a Sörkabaré, a földszinten – az épület oldalhelyiségében – pedig a Bohémantanya Kávéház működött, egészen 1918-ig. Rá két esztendőre a Papagáj Mulató nyílt meg a helyén. „Az orfeum zseniális rendezője Mérei Adolf volt. Bálint nem sajnálta a pénzt, a legnagyobb hírű külföldi művészeket szerződtette vendégszolgálatára, mint Max Lindert, Psyländer Valdemárt, Vera Violetát [...] Utódja Zerkovitz Béla, majd őt követően Tarján Vilmos lett. Tarján is kezdetben világsztárokat szerződtetett, de [...] hogy elkerülje az orfeum csődjét, kénytelen volt szakítani a drága műsorral és áttért a kabaréra.”⁶⁵ Később ismét Zerkovitz lett az igazgató. Ő hívta meg 1928-ban a híres fekete bőrű táncosnőt, Josephine Bakert is vendégszerezni. Az eseményhez kapcsolódó anekdotát a következőképpen meséli el a Gundel–Harmath páros, a fővárosi vendéglátó egységeket fölvonultató kötetében: „A siker talán nem is lett volna olyan nagy, ha előzőleg néhány újság, sőt képviselőházi interpelláció nem tiltakozott volna a »néger meztelen táncosnő erkölcstelen produkciója« ellen. A belügyminiszter az engedély kiadását a hatósági személyek előtti próbaelőadásához és azoknak jóváhagyásához kötötte. A próbaműsort Zerkovitz konferálta, a zene-

kart Márkus vezényelte, az exotikus tájat ábrázoló díszletek közül előtáncolt Josephine Baker banánkosztümjében »Az én babám egy fekete nő« dallamára, és egy csapásra meghódította az egész hivatalos bizottságot. Egy hónapon át ünnepelte Pest a táncosnőt, az igen drága helyáradak mellett is megtöltve minden este az orfeum nézőterét.⁶⁶ Az elhíresült műsorszámot Kosztolányi Dezső is látta, és cikkezett róla a *Pesti Hírlap*nak, melynek addigra már állandó munkatársa volt. „Az amerikai fiús csibészség, a francia kecsesség cukros tejszinhabként libeg fölötté. Amikor mókázik, kodácsolva strucctoajtát tojik, bohóckodik, akkor newyorki, de amikor kancsit, turbékol, gyémántjait igazgatja füstös nyakán, akkor párizsi. [...] Európa fáradt, nem hisz magában. Gázzal, gépfegyverrel irtja a négereket, a gyarmatokon állati sorba taszítja őket. Közben szükségét érzi, hogy azokat, akiket levert, karddal, kicsit föl is emelje, szellemileg. [...] Baker is ezért olyan »nagy«. A fehérek, akik nem mindig és mindenütt fognak kezét a feketékkel, előtte térdre borulnak: vezekelnek” – írja Kosztolányi.⁶⁷ Azt, hogy látogatta időnként a Royal Orfeumot nemcsak a Baker-cikkből tudjuk, hanem egy 1918-as tárcsa is bizonyítja. Az *Orfeum* című, *Figáró*ban napvilágot látott szöveg azonban éles kritikáját adja a mulatóhelynek: a kispolgárok olcsó szórakozásának állítja azt be. Ahogyan olvassuk Kosztolányi sorait: „A Royal (azelőtt Nemzeti) Orfeum zsufoolásig tele van. [...] Tíz évvel ezelőtt voltam utóljára orfeumban, mert bohém módon élek, este kilenckor fekszem, reggel hatkor kelek és egész nap dolgozom. Azt kutatom, vajjon milyen társadalmi osztályhoz tartoznak a nézők. Kereskedők, hivatalnokok, gyárosok, szóval polgárok, derék, tisztességes, rendes emberek, az uralkodók, a gazdagok, a pénzesek, a boldogok, a mai társadalom vezetői. [...] Olyan polgári, mint a hálószoza közepén a két, egymás mellé tolt hitvesi ágy, azzal a különbséggel, hogy az egyik ágyban semmi esetre se a feleség alszik, hanem a szerető. Valljuk be, hogy ennek a világnak is megvan az erkölce, szigorú, formákká merevedve, melyen változtatni semmit se lehet. Éppen ez teszi polgárvá. [...] Az orfeum a polgári morfiom.”⁶⁸

1898-ban költözött a Révay utca 18. szám alá a Folies Caprices, amely szintén híres mulatóhely volt a századfordulón. Tulajdonosa Keleti Hermann volt, igazgatója Leitner Henrik, főrendezője pedig Steinhardt Géza. „A mulató műsora feltehetően [...] jobb volt az átlagosnál, mert a kor nevezetes művészei, Szinyei Merse Pál, Lechner Ödön, Herman Lipót és asztaltársaságuk szinte mindennapos vendégek voltak itt” – írja Gundel Imre és Harmath Judit *A vendéglátás emlékei* című kiadványban.⁶⁹ A Folies Caprice[s] épületében annak télikertje, a Casino de Paris is helyet kapott. A műsorszámok között szerepelt például párizsi kánkán, valamint spanyol és angol akrobata táncosnők produkciói. „A Casinonak is megvolt a maga művésztrózközönsége. Rendszerint ide járt Ignó és baráti köre, köztük Ady, Krúdy, Szép Ernő”.⁷⁰ Szintén híres volt a Somossy Orfeum a Nagymező utcában, a mai Budapesti Operettszínház helyén. A főként revüműsoroknak – ám nem egy ízben operett- és balettelőadásoknak is – otthont adó palotát szintén a bécsi Fellner és Helmer-féle céggel építették föl. Az orfeum tulajdonosai Somossy Károly és Carola Cecília voltak, akikről az alábbiakat írja Krúdy Gyula: „Aki egykor megírja Budapest történetét, Somossy Károly és Carola Cecília alakjáról nagyon sokat írhat. Ők tanították meg lumpolni a várost.”⁷¹ Somossy korábban cirkuszi művezetőként dolgozott, Carola Cecíliáról pedig azt jegyezte föl az utókor, hogy a

Bogár Imre című operettben betyárruhában, lovon vágatott a színpadra. Az orfeum nézőterén vacsorázni is lehetett, a karzaton pedig estélyi ruhás hölgyek szolgáltak föl. A legendás hírű Mágna Elza is itt volt ún. büfédáma, „karrierje” kezdetén. Mágna analfabéta örömlány volt, aki Déváról érkezett a fővárosba. Több szerelmi kaland után a dúsgazdag bútorgyáros, Schmidt Miksa karolta föl. Mágna végül – 1915-ben – gyilkosság áldozata lett: az ügy közfelháborodást keltett, a sajtó is sokat foglalkozott vele. A Somossy Orfeum színpadán fölépők között volt Módl József, Rück Nándor, Werner Móni, Seidl Albert, valamint világsztárokat is üdvözölhetett a hazai közönség. Az éjszakai életben elhíresült Barrison-lányokat szintén alkalmazta Somossy, akik pikáns dalokat énekeltek a mulatozni vágyó közönségnek. A későbbi években Max Reinhardt is fölépett itt, berlini társulatával, akinek vendégszerepléseiről Kosztolányi több ízben írt kritikát. Később – Waldmann Imre igazgatása alatt – a Fővárosi Orfeum működött az épületben. Somossy tönkremenetele után uzsorakölcsönökből hatalmas mulatótelepet hozott létre, „Konstantinápoly Budapest” néven. Idővel ez a vállalkozása is csődbe ment, és végül elszegényedve halt meg.

A technikai fejlődésnek köszönhetően a körképek és diorámák, illetve egyéb vásári mutatványok divatját fölvaltotta a mozi. Gyáni Gábortól a következőket tudjuk meg a tömegszórakoztatás e népszerű formájáról: „Kezdetben, a századfordulóig terjedő időben a mutatványosok új műsorszámai között bűjt meg a mozgóképszínház, ahonnan előbb a kávéházakba került át, majd 1906-ban külön intézményként önállósult. Ekkor nyitotta meg kapuit az Erzsébet körúton a Projectograph mozi, valamint a mai Blaha Lujza téren az Apolló Színház. 1909-ben már 46 mozi működött a fővárosban, 1913-ban ez a szám 114-re emelkedett.”⁷²

Kosztolányi Dezső elsőéves egyetemistaként került föl Szabadkáról az időközben európai nagyvárossá fejlődött Budapestre. Előtte mindössze egy-két alkalommal, többek között a millenniumi kiállítás-sorozat idején járt a fővárosban. Kosztolányi Dezsőné a következőket állapítja meg Kosztolányi és Budapest kapcsolatáról, és szavaiban aligha kételkedhetünk: „Itt a fővárosban teljesedett ki művészete, itt vált általánossá az, ami addig csak részleges volt. Kávéházak, színházak, könyvtárak, kártyaszobák érlelték. Itt tett szert igazi emberismeretre, viták, versenyek, harcok között, valósággal tudományosan pontos, mély és sokrétű lélekismeretre, kitűnő barátok, szerkesztők utmutatása mellett. Már nem félt Budapesttől. Az élen járt, bátran, szabadon.”⁷³ Ahogy pedig maga Kosztolányi vall „nagyvárosivá” válásáról, egyik késői interjújában: „– Később felkerültem Pestre. Véremmé lett ez a város és bárhol vagyok, mindenünnen visszavágyom. Senki sem vidéki többé, aki egyszer itt élt, főként íróra, költőre nem áll az ilyen mesterséges megkülönböztetés, hogy »vidéki«, meg »városi«. Petőfi is nagyvárosi lélek lett. Én is az vagyok. Előtte a telefonfülke éppen olyan szent, mint a mező.”⁷⁴

(folytatjuk)

JEGYZETEK

1. Kosztolányi Dezső: Apostol. Novella, *A Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1934. máj. 20., 5.
2. Gyáni Gábor: Budapest története 1873–1945, in Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*, Budapest: Budapest Főváros Levéltára, 2000, 129.
3. Gyáni, 2000, i. m., 132.
4. Buzinkay Géza: Budapest képes története, Budapest: Corvina, 1998, 104.
5. Az adatok forrása: Buzinkay, 1998, i. m., 105.
6. Gyáni, 2000, i. m., 185.
7. Gyáni, 2000, i. m., 161.
8. Gyáni, 2000, i. m., 157.
9. Gyáni, 2000, i. m., 148.
10. Az épület Hauszmann Alajos tervei alapján készült, és gróf Baththyány Géza építtette.
11. Erki Edit: Pest-Budától Budapestig. Képek egy város életéből, Budapest: Officina, 1996, 145.
12. Erki, 1996, i. m., 55.
13. Buzinkay, 1998, i. m., 91.
14. Gyáni Gábor: Hétköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón, Budapest: Városháza, 1995, 89.
15. A létesítmény minden magyarországi szabadtéri múzeum előzményeként kezelhető. A házak fele nemzetiségi területről került a Városligetbe. A berendezés tárgyai jelenleg a Néprajzi Múzeumban találhatóak. A millenniumi falut ideiglenesnek szánták, így le is bontották. Utána még több alkalommal is fölmerült, hogy a magyar skanzen kerüljön a Városligetbe. – A jegyzet elkészítésében – Józán Ildikó közvetítésével – Kemecsi Lajos, a Néprajzi Múzeum főigazgatója nyújtott segítséget. Mindkettőjük hozzájárulását ezúton is köszönöm.
16. Buzinkay, 1998, i. m., 97.
17. Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső, Budapest: Révai, 1938, 30.
18. Gyáni, 2000, i. m., 146.
19. Gyáni, 2000, i. m., 143.
20. Az adatok forrása: Gyáni, 2000, i. m., 143, 170.
21. Gyáni, 2000, i. m., 164–165.
22. Hanák Péter: Családi képesalbum. Az ifjúkor, in Jalsovszky Katalin – Tomsics Emőke: *Budapest világváros*, Budapest: Helikon, 1996, 11.
23. Hanák, 1996, i. m., 11.
24. A zsidóságnak a társadalomban betöltött szerepét bemutató szövegrészt Peremiczky Szilvia hebraista, irodalomtörténész lektorálta. Segítségét ezúton is köszönöm.
25. Lukacs, John: Budapest, 1900. A város és kultúrája, Budapest: Európa, 1991, 102.
26. Lukacs, 1991, i. m., 105.
27. Gyáni, 2000, i. m., 165.
28. Gyáni, 2000, i. m., 165.
29. Hanák Péter: A közép-európai háromszög. A zsidóság kulturális szerepe Bécsben, Budapesten és Prágában, in –: *A Kert és a Műhely*, Budapest: Balassi, 1999, 221. [A továbbiakban: Hanák, 1999a.]
30. Gyáni, 2000, i. m., 169.
31. Gyáni, 2000, i. m., 170.
32. Lukacs, 1991, i. m., 200.
33. Lukacs, 1991, i. m., 203.
34. Gyáni, 2000, i. m., 166.
35. Gyáni, 2000, i. m., 167.
36. Gyáni, 2000, i. m., 167.
37. Hanák, 1999a, i. m., 222.
38. Hanák, 1999a, i. m., 228.
39. Gyáni, 2000, i. m., 171.
40. Buzinkay, 1998, i. m., 102–103.
41. Gyáni, 1995, i. m., 12.
42. Gyáni, 2000, i. m., 172.
43. Gyáni, 2000, i. m., 183.

44. Gyáni, 2000, i. m., 152.
45. Budapest Lexikon, Budapest: Akadémiai Kiadó, főszerk. Berza László, 1973, 472. [A továbbiakban: Budapest Lex.]
46. Buzinkay, 1998, i. m., 95.
47. Budanovits Mária annak a Budanovits Ilonának volt testvére, aki Kosztolányi Dezső nagybátyjának, id. Brenner Józsefnek második felesége lett. Lásd az életrajz első fejezetének „*Ott az a vén, vidéki gyógytár*” című alfejezetét is.
48. Lukacs, 1991, i. m., 188.
49. Szegedy-Maszák Mihály: Nemzeti kultúra és világszínvonal: feszültség vagy összhang. Mahler és a magyar szellemi élet, *Muzsika*, 2006/nov., 11.
50. Gyáni, 2000, i. m., 182.
51. Lukacs, 1991, i. m., 113.
52. A szabadkai vendégszereplést követő, diákok által szervezett megmozduláson – melynek alkalomával Küryt ünnepelték – Kosztolányi Dezső is részt vett. Lásd az életrajz második fejezetének „*Már néha gondolok a szerelemre*” című alfejezetét is.
53. Gyáni, 2000, i. m., 182.
54. Hanák Péter: A kert és a műhely. Reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról, in – –: *A Kert és a Műhely*, Budapest: Balassi, 1999, 116. [A továbbiakban: Hanák, 1999b.]
55. Budapest Lex., 1294.
56. Gyáni, 2000, i. m., 207.
57. Hanák, 1999b, i. m., 116.
58. (K. D.) [=Kosztolányi Dezső]: Egy új Nóra-előadás, *Budapesti Napló*, 1906. nov. 5., 4.
59. Nagy Endre: A kabaré regénye, Budapest: Nyugat, 1935, 9.
60. Nagy, 1935, i. m., 115.
61. Nagy, 1935, i. m., 121–122.
62. Kosztolányi Dezső: Nagy Endre, *Nyugat*, 1931. máj. 1., 581–582.
63. Kellér Andor: A titkos lakó, Budapest: Magvető, 1962, 43–45.
64. Kosztolányi Dezső: A kabaré, *Színházi Élet*, 1922. szept. 17–23., 1.
65. Gundel Imre – Harmath Judit: A vendéglátás emlékei. A pesti, budai és óbudai fogadók, vendéglők, korcsmák, serházak, kávéházak, mulatók, cukrászdák és egyéb vendéglátóhelyek életéből, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979, 279.
66. Gundel – Harmath, 1979, i. m., 280.
67. Kosztolányi Dezső: Baker. Jegyzetek a szerecsen táncosnőről, *Pesti Hírlap*, 1928. máj. 3., 13.
68. Kosztolányi Dezső: Orfeum, *Figaró*, 1918. okt. 9., 16–18.
69. Gundel – Harmath, 1979, i. m., 268.
70. Gundel – Harmath, 1979, i. m., 270.
71. Krúdy Gyula: A vörös postakocsi, in – –: *Utazások a vörös postakocsin I.*, szerk. Barta András, Budapest: Szépirodalmi, 1977, 95.
72. Gyáni, 2000, i. m., 209.
73. Kosztolányi Dezsőné: Kosztolányi Dezső Budapestje, gépirat, MTA Könyvtár Kézirattára, Ms 4629/8.
74. [Szerző nélkül]: Kosztolányi Dezső útja a vidékről Budapestre, *Magyar Hírlap* [Vasárnap című melléklet], 1935. jún. 16., 22.